

SOCIÁLNY OBRAT VO FILOZOFII VEDY A JEHO DÔSLEDKY

MARIANA SZAPUOVÁ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

SZAPUOVÁ, M.: The Social Turn in the Philosophy of Science and Its Consequences
FILOZOFIA 68, 2013, No 8, p. 641 – 651

The paper sheds light on the social turn, i.e. a turn to the social dimensions of scientific knowledge, as observed in current philosophy of science. This turn is discussed in the context of the main debates about science in the 20th century philosophy. After the domain, in which the turn is taking place, is identified, the author proceeds to the indication of its sources as well as the main epistemological issues influenced by it. Several ideas brought to the forefront by the social turn are highlighted, too.

Keywords: Philosophy of science – The social turn – Science – Scientific practices – Epistemic communities

1. Náčrt problémovej situácie. Otázka týkajúca sa povahy a podstaty vedy patrí medzi klasické filozofické otázky. Táto otázka vychádza z predstavy vedy ako nejakej jasne vymedziteľnej entity stojacej „mimo nás“, ktorá sa môže stať predmetom filozofického skúmania. Najvýraznejšie sa táto predstava artikulovala vo filozofii vedy Viedenského krúžku, v rámci ktorej sa problém demarkácie, jasného vymedzenia hraníc vedy a jej odlíšenia od nie-vedy stal ústredným problémom. Diskusie v súčasnej filozofii vedy svedčia o tom, že táto predstava o vede sa stáva čoraz problematickejšou. V týchto diskusiách sa reflektuje najmä skutočnosť, že veda nie je jednotná a neexistuje ani jednotný pojem vedeckosti. Otázka, „Čo je veda?“ je čoraz nejasnejšia, a zdá sa, že hľadanie jednoznačných odpovedí a presných definícií nemá veľkú šancu na úspech. „Otázka, čo je veda, je v istom zmysle zavádzajúca,“ poznamenáva na margo tejto otázky A. Chalmers a na adresu tých, ktorí za dištinkatívny znak vedeckého poznania považujú vedeckú metódu, dodáva: „Neexistuje nijaký všeobecný význam, v akom je možné o vede a vedeckej metóde hovoriť a ktorý by bol uplatniteľný na všetky vedy vo všetkých ich vývinových etapách“ (Chalmers 1999, 247). Tento autor preto navrhuje zrieknuť sa ilúzií o tom, že by filozofia mohla ku všeobecnému vysvetleniu „vedy ako takej“ dospieť. Podobne argumentuje aj S. Fuller, podľa ktorého „veda nie je nijaká jasne definovateľná aktivita“ (Fuller 2006, 2), preto je vhodnejšie nazerať na ňu ako na množstvo rôznorodých aktivít, „ktoré sú užšie prepojené so svojim sociálnym kontextom než medzi sebou navzájom“ (Fuller 2006, 2). Niektoré iniciatívy, ktoré sa rozvinuli v súčasných filozofických diskusiách o vede a súčasťou ktorých je aj iniciatíva zvyčajne označovaná ako sociálny obrat vo filozofii vedy, reagujú na vyššie naznačené otázky a nejasnosti.

Vo svojom texte chcem predstaviť východiská a niektoré dôsledky sociálneho obratu vo filozofii vedy, ktorý možno charakterizovať ako obrat filozofickej pozornosti k vede ako sociálnej praxi a sociálnej inštitúcii.

V prvej časti stručne načrtnem terén, na ktorom sa obrat k sociálnej dimenzii vedeckého poznania odohráva, resp. do ktorého vstupuje. Súradnice tohto terénu možno vyznačiť prostredníctvom niekoľkých sporov, ktoré určovali smer diskusií vo filozofii vedy najmä v 2. polovici minulého storočia a ktoré viedli k zmenám perspektívy, z akej sa na vedu nahliada. Ďalej sa pokúsim identifikovať hlavné motívy, ktoré viedli k sociálnemu obratu, a zdroje, z ktorých jeho prívrženci čerpajú inšpiráciu. V ďalšej časti štúdie poukážem na niektoré problémy, na ktoré sociálny obrat vo filozofii vedy reaguje, a načrtnem základné myšlienky, ktoré posúva do popredia pozornosti. V závere sa pokúsim ilustrovať niektoré dôsledky sociálneho obratu tým, že stručne ukážem, ako táto zmena perspektívy môže ovplyvniť riešenie niektorých klasických otázok (pričom sa zameriam na problém subjektu tvorby poznania), ako aj poukázaním na niektoré nové otázky, ktoré táto zmena otvára (pričom sa zameriam na problém dôvery ako epistemického faktora a na problém rodovej určenosti vedy).

2. Spory a debaty vo filozofii vedy 20. storočia. Zmeny perspektívy. V pozadí pohybu smerujúceho k sociálnemu obratu možno identifikovať viaceré zmeny v perspektíve, z ktorej vychádzajú hlavné prúdy vo filozofických reflexiách vedy 20. storočia. Sú podmienené, ako sa nazdávam, istým východiskovým chápaním vedy. Komplexnosťou svojej povahy veda naozaj vytvára možnosť rôznorodých pohľadov, pričom jednotlivé perspektívy vychádzajú z odlišného východiskového „obrazu“ vedy, ktorý potom podmieňuje aj voľbu preferovaného prístupu. Ako hlavné východiskové predstavy o vede, ktoré sa sformovali na pôde filozofie 20. storočia, možno uviesť s istou mierou schematizácie tieto: V rámci prvej sa veda chápe ako systém už vytvorených, v jazyku sformulovaných výsledkov vedeckého poznania, t. j. vedeckých poznatkov, pričom vedecké poznatky sa chápu ako množina verifikovaných alebo čiastočne potvrdených tvrdení. Takýto prístup sa opiera o ideu jednoty vedy a je typický pre novopozitivistické ponímanie vedy. Ilustratívne možno uviesť názor R. Carnapa, podľa ktorého „poznatie pozostáva z pozitívne verifikovaných tvrdení“ (Carnap 1968, 297). V rámci druhého prístupu, nazvime ho činnostným, sa veda poníma ako typ špecifickej, racionálnej ľudskej činnosti, ktorá sa vyznačuje špecifickými postupmi, najmä tým, že postupuje vedeckými metódami. Tento prístup tiež vychádza z myšlienky jednoty vedy a vedeckú metódu považuje za hlavnú, ba dokonca za jedinú záruku vedeckosti vytvorených teórií. Napokon v rámci tretieho prístupu, opúšťajúceho ideu jednotnej vedy, sa veda chápe ako komplex sociálnych interakcií, ako súbor heterogénnych foriem výskumnej praxe, „relatívne nezávislých oblastí výskumu, vedeckých stratégií, argumentov a domnienok“ (Feyerabend 2001, 166), ktoré sú zasadené do širšieho kontextu, sú týmto kontextom spoluutvárané a majú inštitucionalizovanú podobu; tento prístup možno nazvať interakcionistickým prístupom.¹

¹ Interakcionistický prístup sa vyznačuje dôrazom na inštitucionalizovanú podobu vedeckej praxe ako určitého typu sociálnych interakcií, ktoré som v jednej svojej štúdií nazvala kultúrno-inštitucionálnym prístupom (pozri Szapuová 2005).

Hoci filozofické prístupy, uchopujúce problém vedy komplexne, zohľadňujú všetky uvedené aspekty vedy, pre väčšinu filozofických prístupov, ktoré sa sformovali vo filozofii 20. storočia, je typické (prílišné) zdôrazňovanie jedného a prehliadanie či zanedbávanie ďalších zo spomenutých momentov, číť, alebo konštituentov vedy. Výhodiskom sociálneho obratu v súčasnej filozofii vedy sa stal tretí spôsob chápania vedy, pre ktorý je relevantné Latourov rozlíšenie medzi vedou ako hľadaním istoty, objektivity a neutrality na jednej a výskumom vyznačujúcim sa neistotou, zaangažovanosťou a riskantnosťou na druhej strane (Latour 1998). V prospech sociálneho obratu argumentuje aj H. Longino akcentovaním toho, že sústredenie sa na vedu ako na výskum otvára priestor na skúmanie nielen historického, sociálneho a politického kontextu, v ktorom sa vytváranie poznatkov realizuje, ale aj na skúmanie dynamickej interakcie medzi vedeckou prácou, jej aktérmi a týmto kontextom. Sociálnosť vedeckého poznania sa prejavuje podľa jej názoru predovšetkým v jeho interaktívnom charaktere, pričom, ako podčiarkuje, skutočná interaktivita si vyžaduje rôznorodosť, pluralitu a diverzitu názorov, prístupov a hľadísk (Longino 2002, 124-145).

Sociálny obrat možno umiestniť aj do kontextu niektorých iniciatív, ktoré sa sformovali vo filozofii 20. storočia a ktoré možno chápať ako pokusy o redefiníciu samotnej epistemológie a filozofie vedy. Mám na mysli jednak Piagetov program zvedčenia epistemológie, ale najmä Quinov projekt naturalizovanej epistemológie – obidve tieto iniciatívy sa vyznačujú snahou o užšie prepojenie epistemológie a empirických skúmaní, či už poznania vo všeobecnosti, alebo vedy. Naturalizovať epistemológiu v Quinovom poňatí znamená orientovať ju na empirické skúmanie toho, ako človek zo stimulácie zmyslových receptorov produkuje teóriu sveta. Takáto epistemológia má skúmať vzťah medzi ľudskou bytosťou a jej prostredím a pýta sa: Ako je možné, že ľudské bytosti nadobúdajú svoje presvedčenia o svete na základe stimulácie svojich zmyslových receptorov, ktoré sú jediným zdrojom týchto presvedčení? Epistemológia sa v tomto ponímaní stáva kapitolou psychológie a prírodnej vedy (Quine 1994; Quine 1985). Prívržencov naturalizovanej epistemológie spája presvedčenie, že empirické skúmanie kognitívnych stavov a procesov (percepcie, inteligencie, pamäti, racionality) má veľký význam aj pre filozofické uvažovanie o poznaní. Kým Piaget aj Quine chceli prepojiť epistemológiu s empirickým výskumom kognitívnych procesov na úrovni individua, sociálny obrat volá po súčinnosti filozofie vedy s empirickými skúmaniami vedy ako „sociálneho podujatia“.

3. Motívy vedúce k sociálnemu obratu. Nazdávam sa, že motívy, ktoré viedli k sociálnemu obratu vo filozofii vedy, vychádzajú z troch odlišných, zároveň ale navzájom previazaných zdrojov: 1. zo samotnej filozofie vedy; 2. z empirických, sociologických a antropologických výskumov vedeckých inštitúcií a vedeckej praxe a 3. zo širšieho spoločenského prostredia, konkrétne zo zmeny postavenia vedy v spoločnosti.

Diskusie o povahe a podstate vedy, ktoré sa rozvinuli vo filozofii vedy od konca 90-tých rokov minulého storočia, ako som naznačila v úvode tohto textu, svedčia o značnej diverzifikácii perspektív, z akých sa k problematike vedy pristupuje. Skutočnosť, že novopozitivismus v druhej polovici 20. storočia stráca svoju príťažlivosť (okrem iného aj

v dôsledku svojej nevšimavosti k reálnej praxi vedy), a narastajúci vplyv kuhnovského uvažovania o vede posúva do popredia záujmu filozofických skúmaní myšlienku o sociálnej dimenzii vedeckého poznania. Do centra pozornosti sa dostávajú koncepcie opúšťajúce rámec tradičného, vysoko abstraktného a normatívneho uvažovania o vede, ktoré volajú po tom, aby filozofia vedy nebola imúnna proti reálnej praxi vedy a aby brala empiricky orientované skúmania vedy so všetkou vážnosťou.

Nezanedbateľným motívom sú aj výzvy, ktoré filozofii vedy adresujú empirické skúmania vedeckých inštitúcií a foriem vedeckej praxe. Spomenúť treba najmä dnes už klasickú mertonovskú sociológiu vedy (pozri Merton 1973), ale aj silný program sociológie vedeckého poznania Davida Bloora a Barryho Barnes (pozri Barnes, Bloor, Henry 1996; Bloor 1991). Tieto programy oživil diskusie medzi internalizmom a externalizmom vo filozofii vedy. Zdá sa, že v súčasnosti silnejú hlasy tých, čo zdôrazňujú význam mimovedeckých, kultúrnych, spoločenských a historických faktorov vrátane záujmov a hodnôt, ovplyvňujúcich tvorbu vedeckého poznania.² Možno teda sledovať pohyb smerom k akcentácii spoločenského kontextu, v ktorom vedecké poznanie prebieha. Do popredia pozornosti sa tak dostáva aj „ľudský a historický faktor“, ktorý, ako upozorňuje Kuhn, nie je vedľajším a náhodným elementom v produkcii vedeckého poznania, ale je „vždy formujúcou zložkou názorov“ zastávaných vedeckým spoločenstvom (Kuhn 1981, 41).

Ďalším dôležitým motívom takejto zmeny perspektívy boli aj výzvy adresované filozofii vedy zo strany sociologicky a antropologicky orientovaných prístupov k vede, ktoré viedli niektorých filozofov vedy k úsiliu o užšie spojenectvo s dejinami vedy a so sociológiou vedeckého poznania. Od začiatku 80-tych rokov dochádza k formovaniu a etablovaniu relatívne samostatnej oblasti výskumu vedy, tzv. vedných štúdií (science studies).³ Osobitne chcem vyzdvihnúť feministickú reflexiu a kritiku vedy, v rámci ktorej sa nastoľujú otázky týkajúce sa rodových aspektov a rodovej dimenzie tvorby poznania, vzťahu vedy a patriarchálnej spoločenskej štruktúry či patriarchálnej ideológie, ako aj problém prepojenia medzi vedením a mocou. Hoci medzi načrtnutými prístupmi existujú nezanedbateľné odlišnosti, pokiaľ ide o riešenie konkrétnych otázok týkajúcich sa tvorby vedeckého poznania, ako aj preferovanej metodológie výskumu, spoločné majú to, že k vede pristupujú ako k sociálne organizovanej forme produkcie poznania.

Treba ešte spomenúť, že k zvýšeniu teoretického záujmu o vedu (v najširšom slova zmysle) prispeli aj niektoré zmeny v postavení vedy v súčasnej postindustriálnej spoločnosti. Nejde pritom len o to, že veda ako inštitúcia prechádza v súčasnosti zložitou trans-

² Externalistická alternatíva má aj v súčasnej filozofii vedy viacerých prívržencov a prívrženkyne. Na tomto mieste spomeniem Philipa Kitchera, Steva Fullera a Helen Longino.

³ Ku vzniku vedných štúdií prispela aj skutočnosť, že veda sa v 70-tych rokoch minulého storočia stala predmetom širokej debaty, hlavne v USA, najmä pod vplyvom jej postmodernisticky inšpirovanej kritiky zo strany viacerých autorov. Svedčí o tom aj rozruch vyvolaný Sokalovou aférou či tzv. vedecká vojna (The Science Wars) medzi tzv. postmodernistami a realistami (pozri bližšie Sardar 2001). V súčasnosti sa v odbornej literatúre udomácnil aj výraz štúdiá vedy a technológií („science and technology studies“, v skratke STS). K ich najvplyvnejším reprezentantom patria Steve Woolgar, Bruno Latour a Karin Knorr Cetina.

formáciou, že sa menia inštitucionálne rámce produkcie vedeckých poznatkov (pozri napríklad Nowotny, Scott, Gibbons 2001; Slaughter, Leslie 1997), ale aj o to, že sa nanovo formuluje aj otázka vzťahu vedy a spoločnosti a do popredia sa dostáva otázka spoločenskej zodpovednosti vedy. Veda sa stáva – iste, nie prvýkrát v dejinách – predmetom kultúrnych aj politických zápasov.

Všetky tieto motívy vedú k akcentácii myšlienky, že sociálne faktory sú integrálnou súčasťou vedy, presnejšie, že zasahujú do tvorby vedeckého poznania nezanedbateľným spôsobom. V rámci takejto perspektívy striktné oddeľovanie epistemických či kognitívnych dimenzií vedy na jednej strane a jej sociálnych a inštitucionálnych dimenzií na strane druhej stráca opodstatnenosť. Ako upozorňuje H. Longino, „súčasná situácia si vyžaduje nanovo a od základov preskúmať sociálne dimenzie vedeckého poznania“ (Longino 2009, 314) a práve v tomto kontexte filozofka hovorí o sociálnom obrate vo filozofii vedy. Skrátka, sociálny obrat čerpá z rozpoznania toho, že tieto zmeny a procesy sú zaujímavé nielen zo sociologického hľadiska, ale že si zasluhujú aj filozofickú reflexiu.

4. Spory, na ktoré sociálny obrat reaguje. Načrtnuté zmeny perspektívy reagujú na viaceré otázky, ktoré boli predmetom intenzívnych debát najmä v druhej polovici 20. storočia. Na tomto mieste spomeniem niektoré: Ide o už spomenutú otázku faktorov ovplyvňujúcich či podmieňujúcich charakter aj vývin vedeckého poznania, ktorá sa stala predmetom sporu medzi internalizmom a externalizmom. Ďalej je to otázka predpokladanej hodnotovej neutrality vedy, otázka prípustnosti či neprípustnosti hodnôt a (spoločenských) noriem v procesoch vedeckého poznania.⁴ Nemenej dôležitá je aj otázka týkajúca sa úlohy „subjektívnych“, osobnostných či kultúrnych charakteristík poznávajúceho aktéra,⁵ ktorá sa stala predmetom sporu medzi objektivismom a subjektivismom. Napokon ide aj o otázku nezávislosti či závislosti vedy od historického a kultúrneho kontextu, ktorá sa stala predmetom sporu o autonómiu vedy, sporu medzi stanoviskom obhajujúcim autonómiu vedy a stanoviskom problematizujúcim, spochybňujúcim, resp. popierajúcim túto autonómiu. Ide tu teda aj o širší spor medzi objektivismom a relativizmom (v otázke nezávislosti, resp. závislosti vedy od historického a kultúrneho kontextu, existencie či neexistencie univerzálne platných kritérií objektívneho, teda jedine správneho a platného poznania).

Uvedené spory boli sprevádzané aj sporom medzi normativizmom a deskriptivizmom, týkajúcim sa otázky, či filozofia vedy má stanovovať bez ohľadu na reálnu prax vedy normy vedeckého poznania, alebo má prihliadať na empirické skúmania vedy. Debata medzi normativizmom a deskriptivizmom sa týka samotnej povahy filozofie vedy.

⁴ K sporom o možnosti hodnotovej neutrality spoločenských vied pozri bližšie (Černík 2010).

⁵ Na úlohu mimokognitívnych faktorov vo vede upozorňujú aj niektorí vedci. Ilustratívne uvediem názor evolučného biológa a paleontológa Stephena J. Goulda, ktorý na adresu evolučnej teórie uviedol, že „je zaťažaná celým súborom koncepcií a významov, ktoré skôr reprezentujú pretrvávajúce západné sociálne predsudky a psychologické nádeje, než by vysvetľovali prírodné súvislosti. Takejto »batožine« sa ťažko možno vyhnúť v oblastiach vedy úzko spojených s ľudskými záujmami“ (Gould 1996, 76).

Spory medzi uvedenými pozíciami zviditeľnili podľa môjho názoru to, že ak filozofia vedy nechce byť naďalej indiferentná k reálnej praxi vedy a ak chce naopak uchopiť „vedu v akcii“ (Latour 1987) ako systém mnohorakých činností, praktík a vzťahov, bude lepšie, ak upustíme od uvedených rozlíšení a obrátíme pozornosť na reálnu prax fungovania vedy. Sociálny obrat vo filozofii vedy sa realizuje práve v znamení odmietania dichotómie medzi racionálnym a sociálnym, medzi kontextom zdôvodnenia a kontextom objavy,⁶ medzi normatívnym a deskriptívnym prístupom. Jeden z argumentov v prospech priblíženia filozofického skúmania vedy k reálnej prebiehajúcej praxi tvorby poznania formuluje H. Longino nasledovne: „Ak výskumný proces uzavrieme do čiernej skrinky, filozofia vedy nebude schopná dostatočne preskúmať (...) otázky týkajúce sa spoľahlivosti a dôveryhodnosti vedeckého poznania“ (Longino 2009, 322). Práve úsilie o prepojenie filozofických skúmaní s „reálnou vedou“ je jedným z dôležitých motívov sociálneho obratu. Pozrime sa teraz na to, ktoré myšlienky sa dostávajú do popredia pozornosti práve v dôsledku sociálneho obratu vo filozofii vedy.

5. Idey, ktoré sociálny obrat posúva do popredia pozornosti. Sociálny obrat znamená predovšetkým zmenu perspektívy nahliadania na vedu; je to obrátenie pozornosti na širšie spoločenské prostredie, v ktorom vedecké poznanie prebieha, a na sociálnu dimenziu tvorby poznania. Pod sociálnou dimenziou sa chápu spôsoby organizácie vedeckého výskumu a distribúcie jeho výsledkov, problémy epistemickej autority a dôvery (pozri Kithier 1993), ako aj vplyv individuálnych či skupinových hodnôt a záujmov vrátane politických, na vytváranie poznania (pozri Longino 1990). Sociálna dimenzia vedy sa ďalej tematizuje prostredníctvom analýzy vedeckých disciplín ako „sociálnych podujatí“ (Longino 1998, 88). Vedecké disciplíny možno totiž pochopiť ako historicky formované spôsoby organizácie vedeckého výskumu, ktoré sa identifikujú nielen podľa predmetnej oblasti skúmania, ale aj prostredníctvom vlastnej sociálnej štruktúry (profesijné organizácie, oblasti záujmu, časopisy, výchova a vzdelávanie v danej oblasti). Majú charakter organizačných jednotiek, v rámci ktorých sa produkuje poznanie, a sú aj inštitucionálne zakotvenými jednotkami vzdelávania (ako sú ústavy, fakulty, katedry univerzít; pozri Kellert 2006).

Prístup, v rámci ktorého sa reflektujú a analyzujú sociálne a politické dimenzie tvorby vedeckého poznania, sa rozvíja v projekte sociálnej epistemológie, resp. socializovanej filozofie vedy⁷ (pozri Schmitt 1994; Goldman 1999; Goldman 2010; Fuller 2006), uskutočňujúcej sociálny obrat. Tento projekt je nesporne aj reakciou na to, že „filozofia vedy vykročila zo zovretia logiky a nadviazala tesnejšie spojenectvo s dejinami vedy, socioló-

⁶ Dichotómia medzi kontextom objavy a kontextom zdôvodnenia z perspektívy sociálneho obratu zlyháva preto, lebo vylučuje samotnú možnosť tematizácie sociálnych a kultúrnych vplyvov *per definitionem*.

⁷ Používanie výrazov „epistemológia“ a „filozofia vedy“ v súčasnej odbornej spisbe angloamerickej proveniencie sa väčšinou riadi konvenciou, podľa ktorej termínom „epistemológia“ sa označuje všeobecná filozofická teória poznania, kým termínom „filozofia vedy“ sa označuje filozofická teória vedeckého poznania. Je však celkom bežné používať výraz „sociálna epistemológia“ aj na označenie „socializovaných“ filozofických skúmaní vedy (pozri Goldman 2010).

giou, etnografiou a psychológiou vedy“ (Sedová 2007, 752). Je akýmsi „najmenším spoločným menovateľom“, ktorý poskytuje historicky, sociologicky či antropologicky inšpirovaným prístupom spoločnú perspektívu. Tvorí bod konvergencie, v ktorom sa takéto prístupy stretajú s prístupmi vychádzajúcimi z feministickej perspektívy. Tieto prístupy sa pritom nezameriavajú len na štúdium inštitúcií produkujúcich a distribuujúcich poznanie, ale aj na štúdium rôznych typov činností, prostredníctvom ktorých sa poznanie vytvára, a na rôzne formy interakcií medzi aktérmi a aktérkami produkcie poznania. Feministická perspektíva roztvára projekt socializovanej epistemológie a filozofie vedy smerom k otázke rodových dimenzií tvorby poznania a smerom k tematizácii rodovej určenosti toho, kto poznanie vytvára.

Sociálny obrat stavia teda do centra pozornosti vedu ako produkciu poznania, ktorá neprebíha vo vákuu, ale je súčasťou spoločnosti, kultúry a doby a nesie na sebe stopy prostredia, v ktorom je zakotvená. Veda je situovaná a táto jej situovanosť nie je vo vzťahu k produkcii poznania ničím arbitrárnym či nepodstatným – naopak, prostredie a kontexty, v ktorých je situovaná, tvarujú jej podoby a zmeny, ktorými prechádza (napríklad aj to, čo sa stane predmetom výskumu, aké typy poznatkov sa preferujú a ako sa hodnotia). Spôsoby organizácie vedeckej práce môžu ovplyvňovať napríklad aj jej výsledky a ich distribúciu.

Koncept situovanosti považujem za produktívny aj v tom, že nás nabáda, aby sme vedu nevnímali abstraktne, ako „vedu ako takú“, ale v jej konkrétnych podobách, takpovediac *in situ*, v konkrétnej situácii. Proti koncepcii situovanej vedy by sme mohli namietať, že tvrdenie o situovanosti v konkrétnom spoločenskom, kultúrnom, politickom či ekonomickom prostredí je buď triviálne, a/alebo epistemologicky irelevantné – triviálne v tom zmysle, že situovanosť vedy je očividným empirickým faktom, ktorý však nemá nijakú relevanciu, pokiaľ ide o filozofické skúmania zaujímavé sa o otázky racionality a zdôvodnenosti, pravdivosti či validity poznania. Podľa môjho názoru táto námietka vychádza z úzkeho chápania vedy a s ním spojeného úzkeho chápania filozofie vedy. Za úzke považujem také vymedzenie vedy, ktoré vedu chápe ako súbor verifikovaných, potvrdených alebo falzifikovateľných, potenciálne eliminovateľných tvrdení a prehliada jej činnosťnú, ako aj spoločenskú a kultúrnu dimenziu. Filozofický interpretačný rámec, ktorý vychádza z takéhoto vymedzenia vedy, sa vyznačuje striktným normativizmom a ním akcentované rozlišovanie medzi kontextom objavu a kontextom zdôvodnenia limituje skúmanie vedy *per definitionem*. Ak rozšírime záber tak, aby sa aj reálna prax produkcie poznania stala hodnou filozofického záujmu, možno ukázať, že uvedená námietka nie je opodstatnená. Filozofia vedy sociálneho obratu nehľadá a nevytvára ideálny model vedy, ale zameriava sa na jej každodennú prax, na jej „realitu“.

6. Dôsledky sociálneho obratu alebo Čo prináša sociálny obrat. Sociálny obrat prináša zmeny v perspektíve prístupu k viacerým otázkam tvoriacim oblasť filozofického záujmu o vedu, napríklad k otázke subjektu produkcie poznania. Otvára tiež priestor novým problémom, ktoré tradične neboli predmetom filozofickej pozornosti, napríklad otázky vzájomnej závislosti kognitívnych aktérov a dôvery ako epistemického faktora

alebo otázky rodovej určenosti vedy. Stručne priblížim tieto zmeny pohľadu na problém subjektu vedeckej práce, s ním súvisiaci problém dôvery a načrtnem aj spôsoby, akými sa tematizuje fungovanie rodu v procesoch tvorby poznania.

Čo sa týka prvej naznačenej otázky, treba predovšetkým upozorniť na predpoklad, podľa ktorého otázka, *kto* poznáva, je úzko previazaná s otázkou, *ako* tvorba poznania prebieha. Uplatnenie sociálnej perspektívy znamená zameranie pozornosti na procesy, v ktorých tvorba poznania prebieha. Ak si všimneme zmes rôznorodých činností a aktivít, ľahko postrehneme kolaboratívny a interaktívny charakter hľadania poznania. Kolaboratívny a interaktívny charakter tvorby poznania sa realizuje v epistemických komunitách, ktoré možno v tomto zmysle pochopiť ako subjekty vedeckej práce, ako hlavných „generátorov“ či „producentov“ vedeckého poznania. Epistemické komunity možno charakterizovať prostredníctvom rozličných foriem spolupráce⁸ a spoločnej (epistemickej) kultúry.⁹ Ide o komunity, v rámci ktorých sa poznanie produkuje a spoločne prijíma a ktoré sa formujú na báze rôznych foriem kooperácie rezultujúcej do tvorby vedenia. Tieto komunity zároveň majú moc legitimizovať poznanie ako vedecké (validné, overené). To okrem iného znamená, že aktérky a aktéri tvorby poznania sú situovaní aj v sieti ľudských vzťahov, ktorá zahŕňa aj situovanosť vo vzťahoch medzi kolegami a kolegyňami, odborníkmi a odborníčkami pôsobiacimi či už v tej istej oblasti, alebo v rôznych odboroch vedy, ako aj vzťahy medzi učiteľmi a ich žiakmi.

Vo svetle idey o komunitnom charaktere vedeckého poznania vystupuje do popredia otázka vzájomnej kognitívnej závislosti aktérov a aktérok poznania a dôvery ako epistemického faktora. Ak primárnymi subjektmi poznania sú epistemické komunity, treba začať uvažovať o poznaní založenom na svedectve iných, pretože práve svedectvo iných (vedcov, výskumníkov) spája jednotlivé časti evidencie do celku, ktorým sa zdôvodňuje predpoklad či hypotéza. Poznanie založené na svedectve však predpokladá ako svoj vnútorný moment dôveru ku kognitívnej kompetencii toho, kto svedectvo poskytuje, jeho/jej dôveryhodnosť. „Veda sa teda neodlišuje od iných typov kooperatívnych aktivít absolútne: spoľahlivosť vedeckého svedectva podobne ako spoľahlivosť väčšiny iných svedectiev závisí od spoľahlivosti tých, čo svedectvo poskytujú“ (Hardwig 1991, 707). Dôvera je faktor, ktorý má tak epistemickú, ako aj sociálnu dimenziu: epistemickú v tom zmysle, že vstupuje do procesov zdôvodňovania, a sociálnu v tom zmysle, že je aspektom inter-

⁸ V sociológii vedy sa za hlavný indikátor vedeckej spolupráce zvyčajne považuje spoluautorstvo vedeckých publikácií, pričom sa sleduje počet, resp. zmena počtu publikácií s viacerými spoluautormi v istom časovom období. Množstvo takýchto výskumov preukázalo enormný nárast publikácií s viacerými autormi, predovšetkým v prírodovedných disciplínach. Americký filozof P. Thagard, opierajúc sa o Mertonove dáta, uvádza, že v období rokov 1900 – 1950 percento takýchto vedeckých článkov z fyzikálnych a biologických disciplín narástlo z pôvodných 25 % na 83 %, v spoločenskovedných disciplínach z pôvodných 5 % na 32 %, ale v humanitných vedách nedošlo k takmer žiadnemu nárastu (Thagard 1997, 243).

⁹ Koncept epistemickej kultúry odkazuje na komplex rozličných stratégií vytvárania poznania, ktoré sú praktikované skupinou výskumníkov a výskumníčok, a hoci nie sú kodifikované v učebniciach, výrazne ovplyvňujú výskum, jeho charakter, možnosti a výsledky (pozri Knorr Cetina 1999).

personálneho vzťahu. Inými slovami, dôvera ako súčasť interpersonálneho vzťahu je relačnou kategóriou. Dôvera podobne ako dôveryhodnosť sa rodí z akceptácie, pričom uznanie, akceptácia inými je podmienená viacerými faktormi – jedným z dôležitých faktorov je práve rod.

Čo sa týka rozličných dimenzií pôsobenia rodu v procesoch tvorby poznania, vychádzam z takého chápania rodu, aké ponúka J. W. Scott, podľa ktorého „rod je konštitutívna súčasť sociálnych vzťahov, ktorá sa zakladá na uvedomovaných rozdieloch medzi pohlaviami, rod je aj primárnym spôsobom označovania mocenských vzťahov“ (Scott 1989, 42). Ak hovorím o rodovej určenosti vedy, v súlade s uvedeným chápaním myslím tým to, že veda ako inštitúcia i ako súbor foriem praxe je poznačená vzťahmi, ktoré sa zakladajú na uvedomovaných rozdieloch medzi pohlaviami, a je poznačená mocenskými vzťahmi, pričom takéto vzťahy aj sama vytvára a reprodukuje. Tému o rodovej určenosti vedy by sme však nemali chápať ako opis nejakej nemennej či esenciálnej vlastnosti vedy – v rámci feministických reflexií nadobúda táto téza hodnotu kritického nástroja, slúžiaceho na odkrývanie androcentrických myšlienkových schém, ktoré sú vo vede a v jej filozofickom obraze prítomné. Samotný pojem rodu sa vo feministickej filozofii etabloval ako analytická kategória, ako základ feministickej kritiky vedy, pričom výraz „analytická kategória“ sa v tomto kontexte používa na vyjadrenie istej optiky a naznačuje, že tu ide o istý spôsob pýtania sa (pozri Nagl-Docekal 2007, 70). Kategória rodu poskytuje takú perspektívu, z ktorej sa už na vedu nemôžeme pozerieť ako na autonómnú sféru neutrálneho, nezainteresovaného, čistého rozumu, na sféru, ktorá by bola izolovaná od konkrétnych spoločenských, kultúrnych, ale aj od politických a ideologických faktorov vrátane rodových, ale ako na niečo, čo je zasadené do spoločenského a kultúrneho prostredia a čo zároveň toto prostredie spoluutvára.¹⁰

7. Záver. Na záver chcem zdôrazniť, že filozofia vedy, ktorá podstupuje sociálny obrat, síce rezignuje na hľadanie „jedinej pravdy“ o vede, takáto rezignácia však neznamená podľa môjho názoru ochudobnenie filozofie vedy, skôr naopak, môže znamenať jej obohatenie. „Filozofia vedy, ktorá podstúpi sociálny obrat, sa musí zodpovedať nielen tým, ktoré a ktorí výskum praktizujú, ale aj tým, ktoré a ktorí sú jeho adresátmi a adresátkami. Takéto „zodpovedanie sa“ vyžaduje manévrovanie medzi skalami prehnaného skepticizmu na jednej strane a slepej viery v autoritu vedy na strane druhej. Namiesto nekritického obhajovania či zatracovania vedeckej racionality sa treba zamerať na podrobnejšie preskúmanie toho, ako sa racionalita vo vede uplatňuje. Filozofia vedy by mala nahliadnuť do „čiernej skrinky vedy“ (Longino 2009, 323). Práve takéto nahliadnutie môže prispieť k pochopeniu toho, čo sa vo vede a s vedou deje. Umožňuje prepojiť filozofické analýzy s „reálnou vedou“ a jej postupmi, čím filozofiu vedy obohacuje. Za dôležitejšie ale považujem to, že nahliadnutie do „čiernej skrinky“ vedy nielenže umožňuje lepšie porozumenie procesom, ktoré sa vo vede dejú, ale môže byť nápomocné pri formulovaní odporúčaní súčasnej praxi vedy, najmä však súčasnej praxi riadenia vedy.

¹⁰ O tom, ako rod tvaruje podoby produkcie poznania, bližšie píšem vo svojej stati (Szapuová 2009).

Literatúra

- BARNES, B., BLOOR, D., HENRY, J. (1996): *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*. Chicago: The University of Chicago Press.
- BLOOR, D. (1991): *Knowledge and Social Imagery*. Chicago; London: The University of Chicago Press, second edition.
- CARNAP, R. (1968): Filozofia a logická syntax. In: *Antológia z diel filozofov. Logický empirizmus a filozofia prírodných vied*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 265-307.
- CHALMERS, A. F. (1999): *What is this thing called Science?* Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc. 3rd edition.
- ČERNÍK, V. (2010): O otázke hodnotovej neutrality spoločenských vied. *Filozofia*, 65 (8), 792-803.
- FEYERABEND, P. (2001): *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora.
- FULLER, S. (2006): *The Philosophy of Science and Technology Studies*. New York; London: Routledge.
- GOLDMAN, A. (1999): *Knowledge in a Social World*. Oxford: Oxford University Press.
- GOLDMAN, A. (2010): Social Epistemology. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2010 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/epistemology-social/> (navštívené 15. 7. 2013).
- GOULD, S. J. (1996): Tri aspekty evolúcie. In: Brockman, J. – Matsonová, K. (eds.): *Ako sa veci majú*. Bratislava: Archa, 75-79.
- HARDWIG, J. (1991): The Role of Trust in Knowledge. *The Journal of Philosophy*, LXXXVIII (12), 693-708.
- KELLERT, S. H. (2006): Disciplinary Pluralism for Science Studies. In: Kellert, S. – Longino, H., – Waters, C. K. (eds): *Scientific Pluralism. Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, XIX. Minneapolis; London: University of Minnesota Press, 215-231.
- KITCHER, P. (1993): *The Advancement of Science*. New York: Oxford University Press.
- KNORR CETINA, K. (1999): *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- KUHN, T. (1981): *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava: Pravda.
- LATOUR, B. (1987): *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LATOUR, B. (1998): Essay on Science and Society: From the World of Science to the World of Research. *Science*, 280 (5361), 208-209.
- LONGINO, H. (1990): *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- LONGINO, H. (1998): Hodnoty a objektivita. *Aspekt*, 1998 (1), 86-96.
- LONGINO, H. (1999): Feminist Epistemology. In: GRECO, J. – SOSA, E. (eds.). *The Blackwell Guide to Epistemology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 327 – 354.
- LONGINO, H. (2002): *The Fate of Knowledge*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- LONGINO, H. (2009): Usmerňovanie sociálneho obratu vo filozofii vedy. *Filozofia*, 64 (4), 312-324.
- MERTON, R. K. (1973): *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: The University of Chicago Press.
- NAGL-DOCEKAL, H. (2007): *Feministická filozofie: výsledky, problémy, perspektívy*. Praha: Sociologické nakladateľství.
- NOWOTNY, H., SCOTT, P., GIBBONS, M. (2001): *Re-Thinking Science: Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- PIAGET, J. (1997): *Múdrosť a ilúzie filozofie*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda.
- QUINE, W. V. O. (1994): *Hľadání pravdy*. Praha: Herrmann a synové.
- QUINE, W. V. O. (1985): Epistemology Naturalized. In: Kornblith, H. (ed.): *Naturalizing Epistemology*. Cambridge: MIT Press, 15-29.
- SARDAR, Z. (2001): *Thomas Kuhn a vědecké války*. Praha: Triton.

- SCHMITT, F. (1994): *Socializing Epistemology: The Social Dimensions of Knowledge*. Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield.
- SCOTT, J. W. (1989): Gender: A Useful Category of Historical Analysis. In: *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press, 28-50.
- SEDOVÁ, T. (2007): Konštruktivizmus ako filozofia a sociológia vedy: problémy, možnosti a limity. *Filozofia*, 62 (9), 750-765.
- SLAUGHTER, S. – LESLIE, L. L. (eds.). (1997): *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- SZAPUOVÁ, M. (2005): Veda v sociokultúrnom kontexte: o možnostiach tematizácie sociokultúrnej dimenzie vedeckého poznania. In: *Pohľady do slovenskej filozofie 20. storočia*. Bratislava: All acta 2005, 61-71.
- SZAPUOVÁ, M. (2009): Poznávajúci subjekt, epistemické komunity a rod. In: Szapuová, M. (ed.): *Situovaná veda. Podoby a kontexty tvorby poznania*. Bratislava: Centrum rodových štúdií FiF UK.
- THAGARD, P. (1997): Collaborative Knowledge. *Noûs*, 31 (2), 242-261.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0204/12.

Mariana Szapuová
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 06 Bratislava 1
SR
e-mail: szapuova@fphil.uniba.sk